

Роман
ІВАЊИЧУК

Щрами на скалі

Роман

Харків
«ФОЛІО»
2018

Inque brevi spatio mutantur saecula
animantum, Et quasi cursores vitae
lampada tradunt.¹

Лукрецій. Про природу речей

I

Матеріал зібраний, картотека упорядкована. Боязко і з потаємною радістю, що ось зараз почнеться таке знайоме і в кожному окремому випадку непроглядне хоча б на кільканадцять рядків дійство над створенням першої сторінки роману, кладу перед собою аркуш сірого паперу, відкреслюю олівцем поле, знімаю ковпачок з авторучки, й коли перо, дотикаючись до паперу, залишає на ньому перший слід, до мене приходить відчуття безпорадності перед зібраним матеріалом.

Чогось я ще не знаю, не бачу, не відчуваю, розпочати першу сторінку, навіть перший рядок, який поклав би відбиток на весь твір, ніяк не можу; і тоді мені несподівано пригадується маловажна на перший погляд деталь, за яку я покvapливо хапаюсь: може, вона стане ключем для роману з часів Івана Франка?

Гортаючи якомсь старі газети, я прочитав інформацію про те, що у травні 1913 року, під час підготовки сорокарічного ювілею діяльності письменника, кілька його учнів вибрались до Урича й на Камені вибили пам'ятний напис на честь Каменяра.

Ця деталь з життяпису Франка набрала для мене значущості тоді, коли я дізнався, що письменник постійно цікавився історією Густанської твердині, від якої залишилися сліди на урицькому Камені, не раз вибирався на прогулянки до Урича, а в статтях писав про загадкові пази на скалі. Відомо, що Франко ніколи не марнував часу.

¹ Так іде зміна живих поколінь у короткому часі:
Передають, біжучи, одні одним життя смолоскипи (*лат.*).

Переклад А. Содомори.

Чому ж Урич весь час привертав його увагу? Може, письменник виношував якийсь твір?

Здогадка стала з часом моєю ідеєю-фікс, бо й справді: тема Захара Беркута потребувала свого розвитку; засвідчує це примітка про Данила Галицького, зроблена в повісті Франком на вимогу видавця Омеляна Партицького. Чи не задумував письменник у новому творі перейти від ідеї первісної демократичної громади до ідеї необхідності суворої централізації держави в час смертельної загрози? То чи не маю я права уявити собі, яким міг би бути цей роман? Може, така довільна реконструкція пролила б світло на останні роки життя Франка, коли дрижали Балкани й готовий був сколихнутися весь світ: мусив же Франко в той час задумуватися над долею рідного народу у світовій завірюсі... Можливо, своїми задумами ділився з друзями, бо чому вони саме на урицькій скалі, а не, приміром, на криворівнянській Довбушанці чи на Писаному Камені біля Буківця, де теж бував Франко, залишили пам'ятний напис?

Моя ідея-фікс почала зрештою вимагати своєї реалізації. Я завітав до давнього друга — археолога Михайла Федоровича, який уже багато років займається реконструкцією Тустанської фортеці, й попросив узяти мене з собою в експедицію.

...Посеред дитинця колишнього Тустанського замку, нині оточеного лише перснем зубчатих скель, під самим небом археологи розкладають купальську ватру. Я приїхав сьогодні вранці, поки що не знаю нікого з цих молодих чоловіків і жінок, які оточили ватрище, ніхто не заважає мені стояти обіч біля пройми, в яку колись були вправлені дубові в'їзні ворота; між мною й археологами повільно густішає темрява, відокремлюючи мене в самотину, я охоче піддаюся магії язичницького свята, і мені добре від того, що Михайло Федорович запросив мене до Урича саме цього дня: маю ж бо можливість на якусь часинку відступити од щоденної реальності у світ уяви.

Повітря пахне вогкою глицею, високі лисинки проривають цяточками вогнів, але поки що не чутно святкового гомону й пісень. Гірське надвечір'я прокурю-

ється димами з чагарників, западає спершу в низовину зашумленого свіжими повенями Стрия й курячобхідної Уричанки, затає темно-синьою поволокою руслища Воронового й Гусячого потоків, що омивають урицьку гору, на чолопку якої стоїмо ми, а вершини далекої Парашки та ближчих Кичери, Хашоватої й Жолоба ще видніються над завмерлим у тиші урочищем, відбиваючись на оранжевому тлі неба фіолетовою крайкою, мов на картині Реріха, — і в тому примарному світлі останніх полисків дня чітко видніються пази на Камені, мов загоєні рани на чолі старого ратника.

Крізь пройму видно Соляний гостинець, що в'ється мідяницею вгору, до соляних жуп Дрогобиччини, я ковзаю по ньому поглядом, і мені легко уявити валку запряжених волами возів, вивершених товпками й бочками з сіллю: поцобкують на лінивих волів дубленошкірі прасоли, спрямовуючи караван мідяницею вниз, і, минаючи Тустань, тягнуться мажé правим берегом Стрия ген аж до Тухольських воріт, щоб за ними, подолавши Верецький перевал, вийти на Паннонську рівнину до угрів — на добрий збут. На моїх очах із пазів на Камені виростають рублені стіни старовинного замку, вежі й галереї, не відомо ким поставлені в тьмяному проваллі часу; незаний ратоборець вигукнув колись на цьому місці непроханим зайдам: «Тут стань!», — і предки назвали дерев'яну фортецю коротким і владним словом «Тустань». Що трапилося з нею, коли зникла вона з обрїю на західному пограниччі Русі?

Меркне в сутінках Соляний гостинець, сизі дими повивають Діл, більшають цяточки вогнів на лисинках; я повертаюся обличчям до дитинця: археологи стоять колом біля ватри в урочистому очікуванні дійства купальського вогню, племінці несміливо облизують сирі поліна, довкруз гусне пїтьма, сталевіє небо, зорі стають великими, мов мідяки, і гасне фіолетова крайка на контурах далеких та близьких вершин.

Тихо навкрузи. Крізь темінть чутно, як глибоко внизу, в самому підніжжі гори, журкотить цілюще джерело, у

якому Франко вмивав хворі очі, і я уявляю собі: від джерела в обхід до в'їзних воріт іде Франко з дружиною, у нього на очах пов'язка; та починає смеркати, й Ольга Федорівна знімає її, а тоді письменник бачить те, що уявляю собі напотемки: минаючи головатий Жолоб, звіриною стежкою прокрадається з монастиря Святої Богородиці, що біля Синеводська, до Соляного гостинця не впокорений ордою князь Данило, щоб допасти до укріпленої Тустанської фортеці й перебути там лиху годину...

Непогідної осінньої ночі 1259 року князь Данило покинув Холм. Із Шумського городища, що біля Кременця, замість гінця від брата Василька прибув владика Іоанн і розказав князеві, що трапилося. Грізний нойон Бурундай, спустошивши Литву, увійшов на Волинь із незліченним військом, щоб покарати Данила, який зламав присягу на вірність великому хакану і, діждавшись немочі Батия, п'ять років тому погромив темника Куремсу під воротами Луцька. Бурундай не прийняв дарів від Василька і Лева й повелів їм зруйнувати всі фортеці. Лев уже розкидав городи Данилів і Стіжок, Львів і Кременець, і Луцьк теж розметав. Василько спалив Володимир. Нині Бурундай вирушав з полоненим Васильком на Холм.

Князь Данило втікав. Не зі страху за власне життя: господину землі Галицької й Волинської вивершувалося шістдесят літ, добрих чотири десятки з них він не злавив з коня, і не завжди сидів у сідлі з паленого золота — деколи й охляп, і не кожного разу виїжджав у каптані з грецького оловіру¹ — частіше в яриці², бував і на коні, і під конем, прищпорював свого аргамака в погоні й утечі, сидів на троні й стояв на колінах — життя незмірно втомило князя; тож не ради живота свого Данило, переодягнутий за простого дружинника, скакав тепер верхи з Холма до Синеводська, а ради крихти віри: пробереться востаннє до Угрів і гукне звідти ще раз Європі, щоб ставала до хрестового походу, якщо не хоче, щоб нековані ординські коні збивали куряву на вулицях Парижа й Рима.

¹ Золота парча.

² Шкіряний панцир.

Попереду й позаду князя на віддалі двох арбалетних пострілів скакали озброєні мечами, луками й чеканами ратники, вибираючи звірині путівці. Данило почувався в безпеці: на лінію від верхів'я Вепра до згину Руської путі в Тур'є ще не встигли, певне, пробратися ординські стежі, князь випередить їх і допаде до Синеводського монастиря Святої Богородиці, захищеного із заходу Тустанською фортецею, де він вісімнадцять літ тому, повернувшись з невдалого сватання від угорського короля Бели IV, перший раз рятувався від орди. Тоді, їдучи до Буди, Данило ще не знав, що над Дніпром уже іржуть ординські коні, він хотів устигнути заручитися союзом з уграми, однак не зміг переконати немудрого короля, що треба ставати пліч-о-пліч супроти навали, яка пустишила Північну Русь, а той скоро за це поплатився: орда вийшла на Паннонську рівнину і вчинила там те саме, що й по цей бік Карпат, — лихо, яке можна передати хіба що словами старозавітного пророка Ісайї: «Вийдуть з лісів звірі дикі, і ратаї перестануть співати на нивах, дороги запустіють, і добре буде тільки мертвим і ненародженим, а горе живим, бо не буде між ними ні сміху, ні богохульного слова, і від крику людського потряється земля, і заплачуть тоді ангели, дивлячись, як гине люд».

Так було. Повернувшись з Угрів, не ввійшов Данило ні до Берестя, ні до Володимира через сморід трупний, і конали у згарищах угорських села теж: та знекровилась орда і відкотилася на якийсь час, а потім ударив по ній Данило під Луцьком. Що ж учинить тепер, якщо Європа знову обдурить його?

А може, вона вже й не боїться? Коронували Данила в Дорогичині, обіцяли хрестовий похід, а тепер вичікують, уздрівши, що орда вже не має сили мчати до останнього моря, яке бачив у своїх віщих снах Чингіз, що вона захлидеться в руській крові.

Та ні, мусять тремтіти й вони — угри, ляхи, франки: йде ж могутній нойон, найкращий в орді лучник, наслідник самого Субудая, котрий брав усі руські городи іменем нездарного Батия... Невже доведеться самому давати останній бій? Самому... Може, й справді, як мовлять у народі,

Господь урятував Данила з пастки над Калкою і не дав топтатися диким ординцям на його тілі поруч із дванадцятьма князями на банкеті Субудая тільки для того, щоб він міг своїм мечем порятувати Європу?

Може... А як віддячиться Європа моєму народові за те, що, знесилений Козельськом, Києвом, Володимиром, Галичем і всіма двомастами п'ятдесятьма городами Русі, Батий повернувся на Волгу? Допоможе загоїти рани чи ще й нових завдасть — потопче, покорить вогнем і мечем?

Ба ні, не зупинить уже Данило Бурундая, не зупинить сам: оголені простори, зруйновані заборолла. Де мої скальди, які змогли б кинути клич народам?

І в цю мить відчув князь, як боляче защеміло серце від прикрої згадки, яку вперто відганяв від себе, а тепер вона прийшла до нього піснею убитого співця:

*Конику сивий, будь ми щасливий,
Де орду вгоню, там її вроню,
Своє подвір'я назад заверну,
Побудую 'го краще, як було:
А в три сторони, та в три переї...*

Ця пісня, що рознеслась по краю, як тільки відхлинула 1241 року орда і рештки уцілілого люду виповзли із сховків, землянок та лісових нетрів, аби знову орати й сіяти, мала свого творця, — князь Данило добре знав його. Був це княжий співець Митуса, який після ординського погрому пішов служити півчим у соборі перемишльського єпископа Антонія, і дивувався князь, що вірний гусяр служить коромольному владиці. А пісні Митуси співали ратники й ратаї, та все про Івана, що обмурував двір білим каменем і стрілочки струже, і в пучок кладе, а з пучка бере та й заправляє... Тож забажав князь, щоб вернувся співець до двору й замінив у пісні подле ім'я благородним, княжим, та Митуса зухвало відповів урядникові Андрієві, якого прислав Данило до Перемишля: мовляв, володар мав силу над людською плоттю, що й довів болохівським погромом, а над духом не владний — і не пішов у Галич на зов княжий.

Яра лють добиралася до серця князя на невдячний люд: чей же не про себе він дбає, а про землю руську; скільки труду взяв на свої плечі, щоб уміцнити її, а скільки принижень зазнав і від бояр, і від сусідів, і ворохобних князів болохівських, що запродались орді й данину справно їй платять. Тож позбувся прежньої жалості Данило і повелів під страхом найтяжчих покар, як це і личить володареві, щоб стали перед ним вої, будівничі і співці.

Першими прийшли вої — присмирили бундючних бояр, а болохівські городи вогневі віддали й вали розкопали, щоб не росли там більше пшениці і проса для орди, і стали стерегти землю свою од литви, ляхів, угрів та ординців. Прийшли будівничі, і вибрав з них Данило золоторуких: велемудрий Олексій численні городи братові Василькові зрубав на Волині, а витворник Авдій церкву Іоанна Златоустого великому князеві в Холмі звів, красну та гожу, і Тустанський замок укріпив. І співців прийшло чимало, та не побачив князь серед них Митуси; а що рівного йому в краї не було, то звелів привести силоміць — пошарпаного й сирицею спутаного, яко в'язня.

Не хотів про це згадувати князь Данило, втікаючи від Бурундая з Холма до Синеводська, та пісня сама собою співалася, була ж бо вона нині вельми потрібна господину: «своє подвір'я назад заверну, побудую його краще, як було», — треба, щоб ці слова, князеві посвячені, співав нині зневірений люд, та повторювати їх він може тільки за співцем, який єсть продовженням сили володаря поза довжину його руки разом із затиснутим у ній мечем. Нема співця...

Три дні і три ночі з короткими перепочинками, щоб тільки коні попаслися, скакав князь із своїми охоронцями, квапився, бо серце муляла тривога за долю Тустанської фортеці, яка стоїть зовсім недалеко від поруйнованого Львова: це останній захист і опора, князь збере сюди всі сили й таки скаже орді: «Тут стань!», — сам же перебуде в потаємних ґридняцях Синеводського монастиря, звідки вирядить послів до угорського короля.

Князь безжально пришпорював змиленого коня. Третього дня надвечір він нарешті уздрів Золоту гору над устеріччям

Опору й Стрия, та замість білого частоколу й золотого хреста на зеленій бані церкви Святої Богородиці побачив лише чорне згарище і втямив, що запізнився. З тривогою вдивлявся в західну далину — там бовваніли під важким осіннім небом вежі Тустанського замку: фортеця ще стояла, й Данило погнав коня бездоріжжям попереду ратників, щоб допасти до в'їзних воріт, встигнути підняти міст, а потім разом із залогою загинути в останній сутичці з ордою.

Тихо пробиралися хащами, залишаючи ліворуч головатий Жолоб, прямуючи навправці до Соляного гостинця; князь знав, що тустанський воєвода Чермний обставляє найвужчі путівці оружними дозорцями, тож наготовився відповісти на оклик, але осіння густа пітьма була німотною, і князь усе більше насторожувався: а може, у замку вже хазяйнують ординці?

Чотирирубна фортеця впилася шпильями в навислі хмари й теж німувала; князь зупинив коня на тому місці, де мав закінчуватися підйомний колодний міст до в'їзних воріт, — моста не було, на його місці чорнів глибокий рів, і зрозумів Данило, що замок ще не взятий, а залога готова до оборони.

З дитинця, заступленого дубовими воротами і високою рубленою стіною з частоколом, у нависле небо пробивалося жовтуватим кружалом світло вогнища; гомону, розмов, брязкоту зброї не було чутно; князь ще раз упевнився, що залога жива і разом з оружними дозорцями готова в кожную мить оборонятися. Гукнув півголосом, щоб одчинили ворота й опустили міст. На сторожовій вежі на тлі освітлених вогнищем хмар виступила голова ратника в шоломі: вартувий мовчки придивлявся до вершників, що тінями стояли за ровом; потім Данило помітив ще з десяток таких шоломів над зубцями частоколу. Почувся тихий ляск долонь, і забриніла в нічній тиші натягнута тятива. Князь поквапився назвати своє ім'я.

Зникли голови в шоломах на зубчатій стіні, за хвилину проскрипіли підойми, на рів опустився міст, який щойно був другим заборолом при в'їзних воротах. По ньому сторожко ступав ратник з оголеним мечем.